

HEEMKUNDEKRING
DE HEERLYCKHEIT DONGEN

secretariaat: Ellie Oerlemans, Trompethof 7 5101 AK Dongen, T (0162) 318018, ellieoerlemans@gmail.com

correspondentieadres voor dit onderwerp: Ranko Hamelinck, Oranjeplein 48 5104 HJ Dongen, T (0162) 314207

Cultuurhistorische verkenning De Hoogt te Dongen, d.d. 24-1-2007

Inleiding

In Dongen liggen achter de bebouwing van de Lage en Hoge Ham gebieden verborgen met een rijke historische ontwikkeling. Gebieden die door hun verscholen ligging verborgen zijn gebleven voor passanten maar waar eeuwen mensen gewoond en gewerkt hebben en waar deze geschiedenis nog zichtbaar is gebleven. Gegroeide structuren waar de sporen van het bouwen, slopen, verbouwen, herbestemmen en moderniseren van eeuwen voelbaar zijn. Verrassende gebieden ook om dooreen te lopen met vele doorkijkjes, steegjes en groepjes bebouwing.

Een van deze gebieden is De Hoogt, gelegen tussen de Hoge Ham en de Aalberselaan ten zuidoosten van de Bolkensteeg. Een sticht die dwars door het gebied loopt en naast café De Hamse Bok op de Hoge Ham uitkomt vormt de ruggengraat van het gebied. De Hoogt sluit aan op de historische lintbebouwing van de Hoge Ham tussen het gemeentehuis, het klooster en de Laurentiuskerk.

Het gebied is echter uniek omdat het een van de laatste gebieden in historisch Dongen zijn waar de laatste decennia geen grootschalige ontwikkelingen hebben plaatsgevonden die de gegroeide structuur hebben verstoord of vernietigd. Nieuwe ontwikkelingen kondigen zich hier nu aan zoals is gebleken uit de dvd-presentatie van de DWV-woningcorporatie en de Gemeente Dongen ter gelegenheid van het 30-jarig jubileum van de heemkundekring De Heerlyckheit Dongen op 29 november 2006. Met oog voor de historische structuur, de “Dongense sfeer”, wil de DWV het gebied gaan ontwikkelen.

Op verzoek van de DWV woningcorporatie heeft de heemkundekring een cultuurhistorische verkenning opgesteld om aan dit initiatief een constructieve bijdrage te leveren. Om de typische sfeer en kwaliteit van het gebied goed te kunnen benutten, zichtbaar te houden en opnieuw te “exploiteren”, van een nieuwe gegroeide laag te voorzien, is een goede kennis van het gebied onmisbaar. De voorliggende verkenning is hiertoe een eerste aanzet.

De cultuurhistorische verkenning heeft een chronologische opbouw waarbij de ontwikkeling van De Hoogt steeds in de context van de ontwikkeling van Dongen als geheel wordt gezien.

De ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied is op te delen in een drietal perioden:

- 1) Agrarische veenontginningen (1330-1850)
- 2) Verstedelijking en opkomst (leer)nijverheid (1850-1920)
- 3) Industrialisatie (vanaf 1920)

1 Agrarische veenontginningen (1330-1850)

Algemeen

Het huidige Dongen is ontstaan langs de middeleeuwse landweg tussen Breda en Den Bosch op een hoge dekzandrug tussen lage drassige (veen)gebieden. De weg volgt deze dekzandrug en kruist ter plaatse van Dongen het riviertje de Donge. Naar we nu aannemen moeten we de oudste bewoningskern dan ook langs deze landweg plaatsen en wellicht meer bepaalt ter plaatse van het Heuvelplein en richting de Kerkstraat.

Behoeftte aan nieuwe landbouwgronden en turf maken het in de late middeleeuwen interessant om de veengebieden ten noorden van Dongen te ontginnen. Deze ontginningen luidden een nieuwe ontwikkelingsfase in. De ontginningen bevinden zich aan de noordzijde van de Hoge Ham- St. Josephstraat. Deze gronden worden in twee fasen door de graaf van Holland ter ontginning uitgegeven in 1313 en in 1330. (*zie kaart A1*)

Het gaat hierbij om agrarische ontginningen die primair tot doel hadden nieuwe landbouwgronden te creëren. Turf vormde een nevenopbrengst en diende als brandstof voor lokaal gebruik. Dit in tegenstelling tot de ontginningen in 's Gravenmoer waar export van turf naar de grote steden voorop stond.

Het belang van de Hoge Ham als weg, en plaats van bewoning, komt dus na 1330 op. Mogelijk houdt het ontstaan van de weg hier zelfs direct verband mee en was er voor 1330 geen sprake van een weg van enige betekenis op deze plaats.

Locatie De Hoogt

De Hoogt bevindt zich midden in de tweede ontginning van 1330. (*zie kaart A2*) Deze ontginning bestaat uit 12 zogenaamde "Hoeven" gelegen langs de Hoge Ham tussen de huidige Achterhuizen en Biezen-Procureurweg. De Hoeven zijn lange smalle stroken land van ongeveer 100 m breed en 1,6 kilometer lang loodrecht gelegen op de Hoge Ham. De Hoeven zijn op hun beurt weer verdeeld in twee stoken land van elk circa 50 m breed. Vanaf de Hoge Ham vond de ontginning van deze kavels plaats waarbij de huidige Klein-Dongenseweg de achterkant van de ontginning vormt.

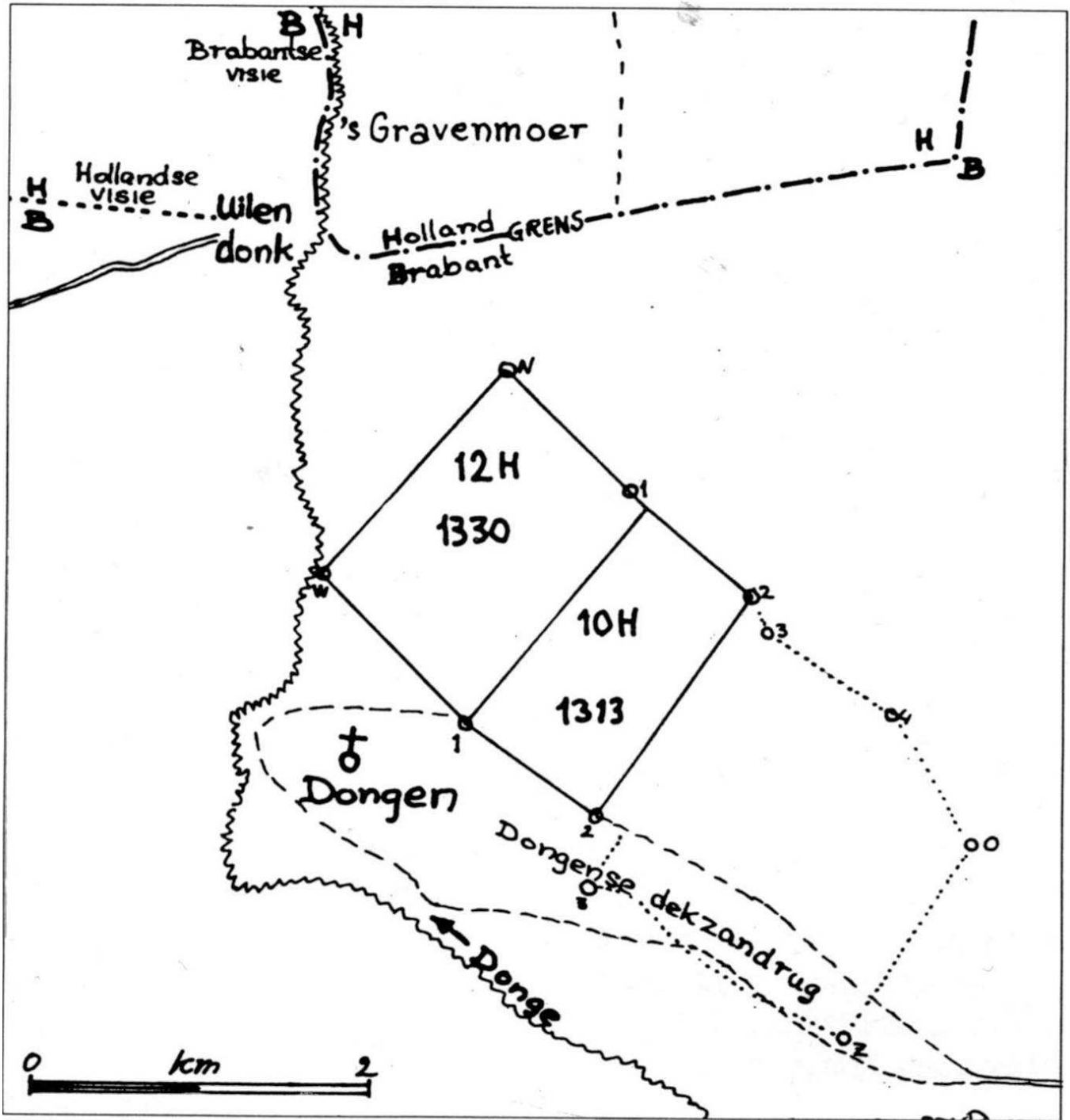
Tussen de Hoeven liepen zandwegen het ontginningsgebied in. Deze zogenaamde stichten zijn nog op diverse plaatsen herkenbaar of worden zoals nu in de nieuwbouwwijk Beljaart in ere hersteld. Langs deze stichten werden greppels gegraven om het veen te ontwateren. Deze

greppels stonden in verbinding met het “Riool”, een afwateringssloot langs de Klein Dongenseweg.

De verkavelingstructuur uit de late middeleeuwen is ook nu nog herkenbaar in De Hoogt. Zo wordt het gebied begrensd door de oude Bolkensteeg, een sticht die hier om het Bolkenslotje heen een aansluiting had op de Hoge Ham. Het Bollekenslotje bevond zich op de plaats van het huidige klooster van de zusters Franciscanessen. De Hoogt bestaat uit twee stroken van ca. 50 meter breed waarvan de grenzen tot op de dag van vandaag door de bebouwing worden gerespecteerd. De grens tussen het tankstation en de voormalige Aero-schoenfabriek is een vervallen sticht, de huidige sticht naast de Hamse Bok vormt een oude grens tussen twee verkavelingstroken. (zie kaart A 4 en A5)

Aan de Hoge Ham werden ontginningshoeven gesticht. Op oude foto's zijn deze hoeven nog zichtbaar. (zie foto B1 en B2) Aan de Hoge Ham stond een hoeve die op basis van zijn verschijningsvorm op oude foto's in ieder geval tot de 17^e eeuw teruggaat. De hoeve bestaat uit een statig woongedeelte aan de Hoge Ham met aangebouwde schuur en enkele bijgebouwen waaronder een Vlaamse schuur. Een tweede hoeve was gelegen langs de sticht achter de Hamse Bok, waar zich nu een pleintje bevindt. Deze langsegevelboerderij is georiënteerd aan de sticht met het woongedeelte aan de Hoge Ham-zijde. Een derde boerderij gelegen aan de sticht is niet op foto's meer zichtbaar maar staat voor een stukje nog overeind. De kelder en delen van de buitengevels zijn geïntegreerd in een vervallen woonhuis met bedrijfs gedeelte aan de rechterkant van de sticht. (foto C1) Op basis van de plattegrond en de nog bestaande overblijfselen kan voorzichtig worden aangenomen dat het hier om een 17^e eeuwse hoeve gaat, vergelijkbaar met de verdwenen hoeve op het huidige Biezenplein.

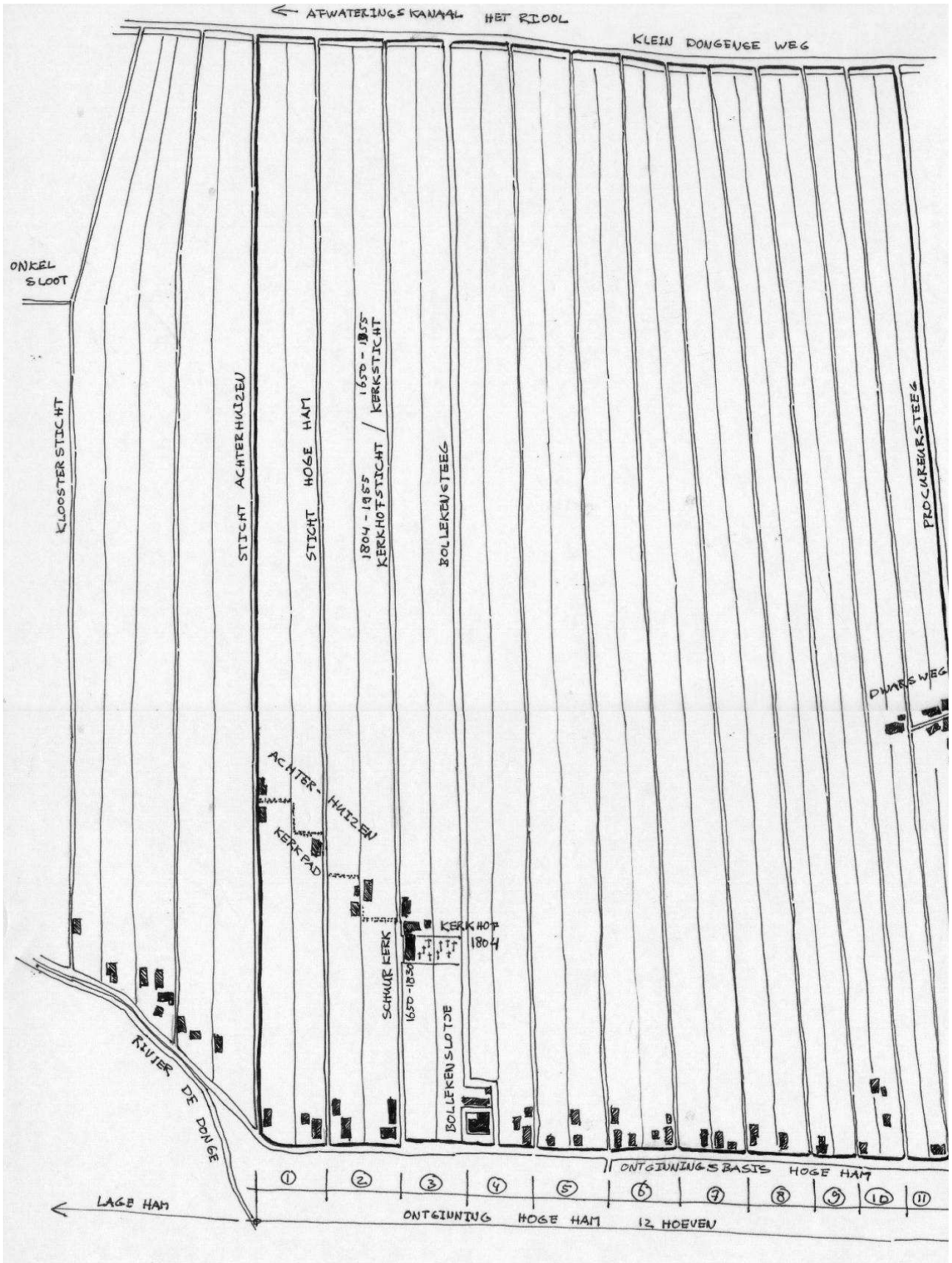
De yeldnaam De Hoogt duidt op een hoger gelegen stuk grond. Wanneer we vanaf de Hoge Ham De Hoogt inlopen is dit nog altijd merkbaar. Het terrein loopt langzaam af in de richting van de Aalberselaan. Wellicht is de hoge ligging een van de redenen om juist op deze plaats aan de Hoge Ham de ontginningshoeven te situeren. Elders in het ontginningsgebied van 1330, in de huidige Beljaart, zijn de ontginningshoeven juist wat verder van de Hoge Ham in het gebied gesticht en dragen daar de toepasselijke naam Achterhuizen. Recent archeologisch onderzoek onderschrijft ook hier het vermoeden dat de ontginningshoeven hier op een van nature hoger gelegen gedeelte zijn gebouwd en daarom op deze plaats en daarmee verder van de Hoge Ham verwijderd liggen.

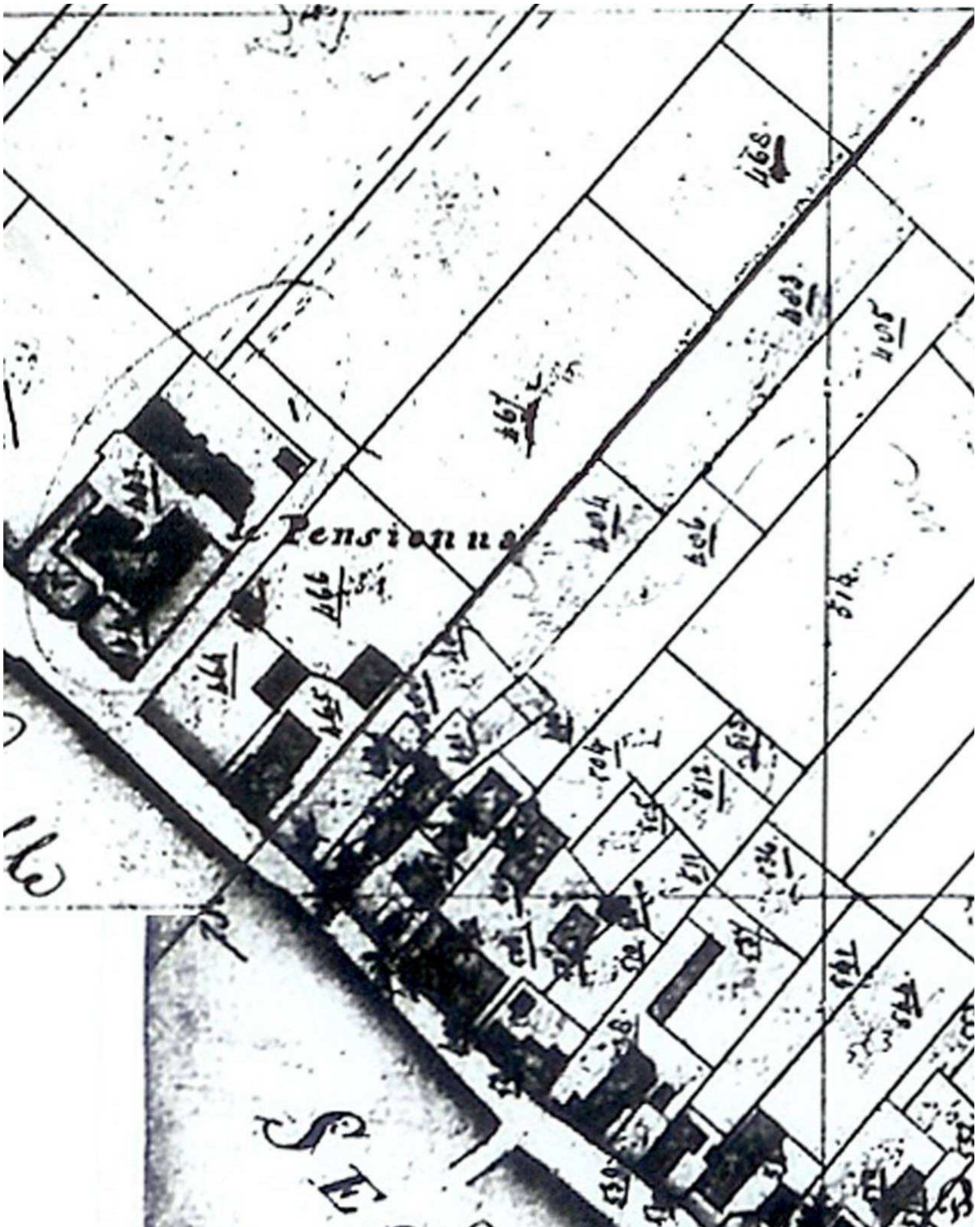
Kaart 6. Hoevenuitgiften in Dongen in de 14de eeuw. (K.A.H.W. Leenders, 1988)

Kaart A1 Ligging van de 14^e eeuwse veenontginningen in Dongen. (bron Verdwenen Venen, K.A.H.W. Leenders)

HEEMKUNDEKRING DE HEERLYCKHEIT DONGEN

Kaart A2 Schematische weergave van het ontginningsgebied van 1330. (tekening Ranko Hamelinck)

Kaart A3 Kadastrale kaart van De Hooft in 1832. Alleen de bebouwing aan de noordzijde van de Hoge Ham is afgebeeld. Uiterst links is het omgrachte Bollekensslotje zichtbaar. De zusters Franciscanessen vestigden hier hun klooster. Aan de Hoge Ham zien we de ontginningsboerderijen. De verkavelingstructuur van de veenontginningen van 1330 is goed zichtbaar.

HEEMKUNDEKRING DE HEERLYCKHEIT DONGEN

Kaart A4 Kadastrale kaart van De Hoogt in 2006. Ook nu nog zijn de ontginningsgrenzen uit de 14^e eeuw herkenbaar ondanks herverkavelingen die in de loop van 7 eeuwen in het gebied hebben plaatsgevonden.

Foto C1 Gedeelte van de gevel van een mogelijk 17^e eeuwse boerderij “hergebruikt” in twee woninkjes met een werkplaats van omstreeks 1900. Let op het kelderraampje van de eveneens nog aanwezige kelder links onder in de gevel. (foto Kees Boas)

2 Verstedelijking en opkomst (leer)nijverheid (1850-1920)

Algemeen

Afschaffing van de stedelijke gilden in 1818 doorbrak het systeem dat vrije handel tussen stad en land belemmerde. Dit leidde een nieuwe ontwikkeling voor Dongen in. De nijverheid als bron van inkomsten maakt zijn opgang in het agrarische dorp. De leer- en schoen- nijverheid worden hierin toonaangevend. De aanwezigheid van leernijverheid in de vorm van de productie van waterlaarzen in 18^e eeuw en de aanwezigheid van natuurlijke factoren als stromend water van de rivier de Dongen dragen hieraan bij. Belangrijkste bron van inkomsten in het dorp blijft echter de landbouw. De nijverheid begint op bescheiden schaal als huisnijverheid. Dit wil zeggen dat in een aanbouw van het woonhuis de productie plaatsvindt. De karakteristieke schoenmakershuisjes en huislooierijen ontstaan. *(zie foto C12)*

Uit de huisnijverheid ontwikkelen zich kleine ambachtelijke bedrijfjes die in zelfstandige bedrijfsgebouwen worden gevestigd. De productie vindt hierin vrijwel geheel zonder machines plaats. Deze bedrijfsgebouwen zijn speciaal gebouwd voor de ambachtelijke productie en dragen uiterlijke kenmerken die specifiek zijn voor de betreffende nijverheid. Voor de leernijverheid ontstaat zo de traditionele leerlooierij. *(zie foto C13 en C14)* Deze leerlooierijen zijn te herkennen als langgerekte gebouwen met meerdere verdiepingen en een zadeldak. De begane grond is doorgaans gemetseld omdat hier de natte werkzaamheden van het looiproces plaatsvinden (nathuis). De gevels op de verdiepingen bestaan uit houten horizontale luiken waarachter zich de droogzolders bevinden waar de huiden te drogen worden gehangen. Droging vindt door natuurlijke ventilatie plaats. De kopgevels worden gemetseld en voorzien van hijsdeuren en een hijsinstallatie in de topgevel. Het transport van de huiden, leer en grondstoffen vindt hier plaats.

De bedrijfsgebouwen bevinden zich op de achtererven. Ook bij de situering wordt rekening gehouden met een efficiënte productie. Zo liggen de kopgevel(s) veelal aan de stichten of wegen op het erf om het transport efficiënt te maken en zijn de gebouwen vaak op de heersende windrichting georiënteerd. *(zie foto B1)*

Parallel aan de groei van de (leer)nijverheid groeit ook de bevolking en ontstaat de behoefte aan arbeidershuisjes die bij de bedrijfjes worden gebouwd.

Locatie De Hoogt

In 1832, wanneer de eerste kadastrale kaart van Dongen wordt gemaakt, is er nog geen sprake van nijverheid op De Hoogt. Op basis van bestudering van de bestaande bebouwing kan voorzichtig worden aangenomen dat hierin al rond het midden van de 19^e eeuw verandering komt. Achter de dan nog bestaande boerderijen ontwikkelt zich de eerste leernijverheid in de vorm van een huisleerlooierij (vergelijk rijksmonument Heuvel 16, *foto C12*) of wellicht een vroege vorm van een traditionele leerlooierij (vergelijk rijksmonument Oranjeplein 74, *foto C13*). Een van de uit ijsselsteen opgetrokken gevels is nu nog zichtbaar met hierin dichtgemetselde raamopeningen. (*zie foto C15*) Een foto uit de jaren '30 van de vorige eeuw laat de sporen van een andere dan nog bestaande gevel zien met een venster met houten lui-ken. (*zie foto C16*)

Eind 19^e eeuw vindt een grootte verbouwing plaats waarbij de huisleerlooi-erij tot een tradi-tionele leerlooierij wordt omgebouwd met de kopgevel met hijsinrichting gelegen aan de sticht. De droogluiken bevinden zich aanvankelijk bij een deel van de gevels ook op de be-gane grond. Na 1912 vind een verbouwing van de gevel aan de zijde van de Hoge Ham plaats en worden de eerste twee verdiepingen geheel gemetseld en van kozijnen voorzien. Naast het leerlooien worden nu ook schoenen gemaakt door de firma Jac. Cloin.

Een tweede traditionele looierij bevindt zich verderop aan de sticht. (*zie foto C17*) Bijzonder aan deze looi-erij zijn de houten ventilatieluiken die zich ook op de kopgevels bevinden en een aanbouw aan de zijde van de sticht waar zich de hijsluiken van de eerste verdieping-svloer bevinden.

Op De Hoogt vestigt zich meer nijverheid. Aan de Hoge Ham vestigt zich de timmerwerk-plaats van Van de Berk. (*zie foto C4*) De woning bevindt zich in de huidige Hamse Bok, de werkplaats erachter, gedeeltelijk in een verbouwde woning. Later vestigt zich hier fotograaf Schmidlin. (*zie foto C2 en C4*) Vervolgens wordt de woning bewoond door de smid Van Dal die in de oude werkplaats van Van Berk zijn smederij begint. Aan de andere kant van de sticht aan de Hoge Ham bevindt zich in het begin van de twintigste eeuw de smederij van Hamers, die met de vestiging van Van Dal wordt overgenomen. Daarachter de werkplaats van de wagenmaker Janus van der Horst. (*zie foto C5*) De gebouwen van de machinale en parallel aan de sticht de wagenmakerij zijn ook nu nog in sterk vervallen toestand aanwezig. (*zie foto C6 en C7*) De boerderij heeft voor deze bebouwing plaats moeten maken. Een stuk-je hiervan blijft echter staan en word opgenomen in een dubbel woonhuis gebouwd door

aannemer Schellekens die ertegenaan zijn werkplaats bouwt. Ook deze bebouwing is nog in sterk vervallen staat aanwezig. Een luik aan de achtergevel vormde de toegang tot de houtopslag op de zolder van de werkplaats. (zie foto C8, C9 en C10)

Parallel aan de groei van de nijverheid verliezen de boerderijen hun functie en neemt de behoefte aan (arbeiders)woningen in het gebied toe. De langsgewelboerderij aan de sticht wordt verbouwd tot 3 woningen. Achter deze boerderij worden twee arbeiderswoninkjes gebouwd. Beide 19^e eeuwse woninkjes bestaan nog, waarbij de linkse later is voorzien van een mansardekap. Kenmerkend voor de traditionele woningbouw in Dongen vormt de gevelbeëindiging van de rechtse woning. Deze gevel is echter nu nog een van de laatste voorbeelden die nu nog bestaan. (zie foto C11) De tot woningen verbouwde langsgewelboerderij is uiteindelijk gesloopt om plaats te maken voor het huidige pleintje.

Op de percelen tussen de Bolkensteeg en De Hoogt doet zich een soortelijke ontwikkeling voor. Hier vestigen zich de looierijen van Campenhout, later Koenraad en Domen. Beide bedrijven maken een stormachtige ontwikkeling door en ontwikkelen zich tot grote industriële complexen. De looierij van Koenraad wordt de eerst Dongense lederfabriek. Nu herinnerd niets meer hieraan omdat alle gebouwen zijn gesloopt. (zie foto C32 en C33)

Foto C2-3 De sticht naast Schmidlin (huidige cafe De Hamse Bok) omstreeks 1925. Rechts de smederij van Hamers. In de sticht de langsgevelboerderij en de looierij van Cloin. Onder de huidige situatie. (foto archief Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen)

Foto C4 Foto van de timmerwerkplaats van Van de Berk, waar later smederij Van Dal zich vestigde. Op de foto van links naar rechts: Verkooijen, Teer van Erven en Chr. Van de Berk. (foto archief Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen)

Foto C5 De wagenmakerijk van Janus van der Horst in 1912 met op de achtergrond de dubbele woning en aannemersbedrijf van Schellekens. De looierij van Cloin (links) heeft dan nog gedeeltelijk droogluiken tot op de begane grond. (foto www.oudefotosvandongen.nl) Janus van der Horst is de grote man midden op de foto.

Foto C6-7 De machinale en links de wagenmakerij van Janus van der Horst en onder de huidige situatie.
(foto archief Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen)

Foto C8-9 Dubbel woonhuis en werkplaats van aannemer Schellekens in 1988 (boven) en 2006 (onder). De linker woning bestaat gedeeltelijk nog uit een oude mogelijk 17^e eeuwse boerderij. Dit is het donkere deel van de kopgevel.

Foto 10 Achterzijde van de werkplaats van aannemer Schellekens. Op de foto is het luik naar de houtopslagzolder boven de werkplaats goed zichtbaar. (foto Kees Boas)

Foto C11 De twee 19^e eeuwse arbeiderswoningen. De linkse woning heeft in de loop der tijd een mansardekap gekregen. Deze kapconstructie leverde optimale woonruimte op voor kleine woninkjes zoals deze en werd daarom veelvuldig toegepast. De rechter woning heeft nog een inmiddels zeldzame traditionele gevelbekroning zoals die in de dongen in 17^e, 18^e en 19^e eeuw veelvuldig werd toegepast. (foto Kees Boas)

Foto C12 Foto van een schoolvoorbeeld van een huisleerlooierij. In een aanbouw aan de woning bevindt zich het looierijtje, herkenbaar aan de houten ventilatieluiken. (rijksmonument Heuvel 16 te Dongen) (foto Heemkunderkring De Heerlyckheit Dongen)

Foto C13 Een vroeg voorbeeld van een klein traditioneel looierijtje. Het gebouw staat vrij op het erf maar heeft in dit geval nog geen hijsinstallatie in de kopgevel. (rijksmonument Oranjeplein 74 te Dongen) (foto Heemkunderkring De Heerlyckheit Dongen)

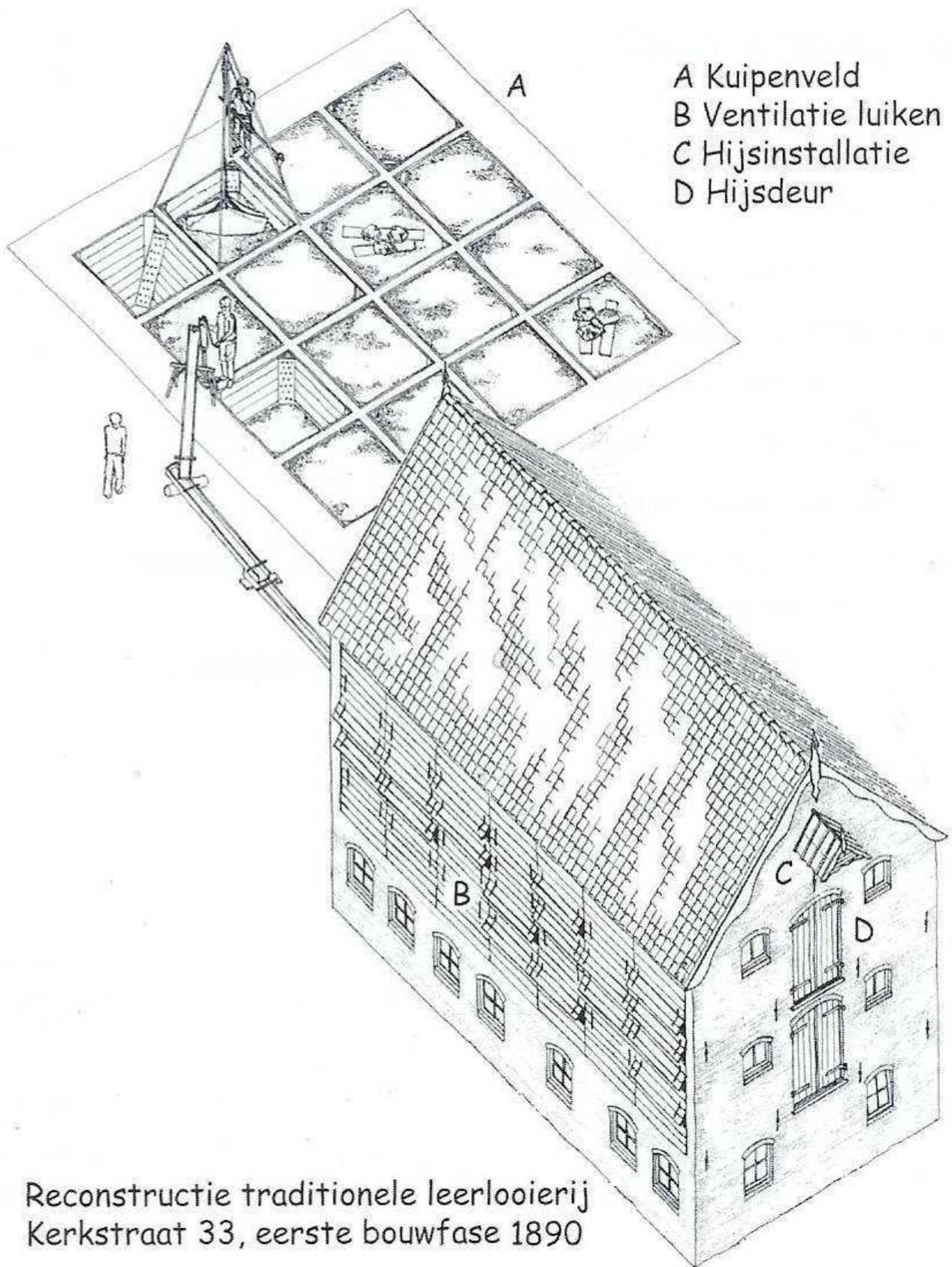

Foto C14“Model”-traditionele leerlooierij. Reconstructie eerste bouwfase Kerkstraat 33 te Dongen omstreeks 1890 (rijksmonument en Dongha-museum) (tekening Ranko Hamelinck)

Foto C15-16 De looierij van Cloin met hierachter de schoenfabriek. Het metselwerk dateert mogelijk nog van een huisleerlooielij. Twee dichtgemetselde raampjes op de begane grond van het looierijgedeelte van de huisleerlooielij zijn nog zichtbaar. Onder is de langsgewel van dezelfde looierij zichtbaar omstreeks 1930. Ook hier valt het metselwerk uit verschillende periodes op en een kozijn met luiken dat mogelijk van het woongedeelte van de huisleerlooielij is. (foto archief Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen)

Foto C17 Foto van de tweede traditionele looierij langs de sticht. Opvallend zijn de droogluiken aan alle vier de zijden van het bouwwerk en de aanbouw met transportluiken. Goed zichtbaar is de oude daklijn van het aanbouwtje opgenomen in het metselwerk van de vooroorlogse schoenfabriek. (foto Kees Boas)

3 **Industrialisatie (vanaf 1920)**

Algemeen

Dongen groeit in de 20ste eeuw uit tot een geïndustrialiseerd dorp. De leer- en schoennijverheid ondergaan een schaalvergroting. Het aantal kleine ambachtelijke bedrijfjes (meer dan 100 leerlooierijen) neemt af maar het aantal grote bedrijven neemt toe. Uit traditionele looierijen, huisschoenmakerijen en manufactures ontstaan leer- en schoenfabrieken. Werkzaamheden vinden steeds meer plaats met behulp van machines. Kuiplooierijen waarin de huiden in houten kuipen in de open lucht met behulp van eikenschors in leer werden omgezet maken geleidelijk plaats voor extract- en chroomlooierijen. Huiden worden voortaan in draaiende looivaten gelooid met behulp van natuurlijke looi-extracten en chroomzouten. De productietijd voor leer wordt hiermee teruggebracht van meer dan een jaar naar een maand.

Mechanisatie van de schoenproductie, aanvankelijk met de komst van de stikmachine bracht in de schoenproductie een soortelijke ontwikkeling te weeg.

Op de achterterreinen waar zich traditioneel de leer- en schoennijverheid had gevestigd worden steeds grootschaligere bedrijfsgebouwen gebouwd. In tegenstelling tot de traditionele leerlooierijen is niet langer aan de buitenkant van het gebouw te zien welke productie er plaats vind. Voor de looierijen betekent dit dat de karakteristieke droogluiken plaatsmaken voor gemetselde gevels omdat natuurlijke ventilatie plaats maakt voor ventilatie door middel van hete lucht en ventilatoren.

Locatie De Hoogt

De looierij van Jac. Cloin maakt een groei door en gaat geleidelijk ook schoenen produceren. In 1924 is sprake van een schoenfabriek en is de productie van leer vermoedelijk beëindigd. Uit deze tijd zal ook het bedrijfsgebouw dateren dat tussen de twee looierijen aan de sticht is gebouwd en nu nog bestaat. *(zie foto C18 en C19)* Karakteristiek voor de fabrieken uit die tijd zijn de platte daken en de bakstenen gevels het repeterende gevelritme en siermetselwerk. In de jaren '30 wordt tegen de bestaande langsgewel van de oude looierij een gemetselde gevel in Traditionele Delftse Schoolstijl opgetrokken. *(zie foto C20 en C21)*

De fabriek blijft doorgroeien en de Aero-schoenfabriek groeit begin jaren '50 opnieuw uit zijn jasje. Er wordt een nieuwe fabriekshal gebouwd tegen de bestaande fabrieken volgens een nieuw bouwsysteem. In 1956 wordt de eerste schoenfabriek volgens dit bouwsysteem van ir. Pannekoek gebouwd volgens een patent van 1955. Het "Pannekoek-dak" speelt in op de vraag naar kolomvrije bedrijfshallen met grote overspanningen en een lage bouw prijs. Kern van het bouwsysteem vormen de driedimensionale gebogen vakwerkliggers die naast lichtstraat ook de hoofddraagconstructie van het dak vormen. (zie foto's C22 – C28)

In de jaren '60 volgt een laatste uitbreiding wanneer tegen de "Pannekoekhal" aan de Aalberselaan een nieuw kantoorpand wordt gebouwd. (zie foto C29 en C30)

In dezelfde periode verdwijnt de boerderij aan de Hoge Ham uit het straatbeeld en wordt op de plaats van de 17^e eeuwse boerderij een garagebedrijf met showroom gebouwd. Een betonskelet met een doelmatige sobere vormgeving. (zie foto C31)

Foto C18-19 Foto van de schoenfabriek uit omstreeks 1924 ingeklemd tussen de twee traditionele looierijen. Kenmerkend is het strenge gevelritme 5, stalen kozijnen en siermetselwerk aan de dakrand en schoorsteen. (foto Kees Boas)

Foto C20-21 De kantoorgevel in Traditionele Delftse Schoolstijl. Zorgvuldig gedetailleerde vensters met natuurstenen aanzetstenen . Onder in beeld een rijk gedetailleerde vlaggenmasthouder. (foto Kees Boas)

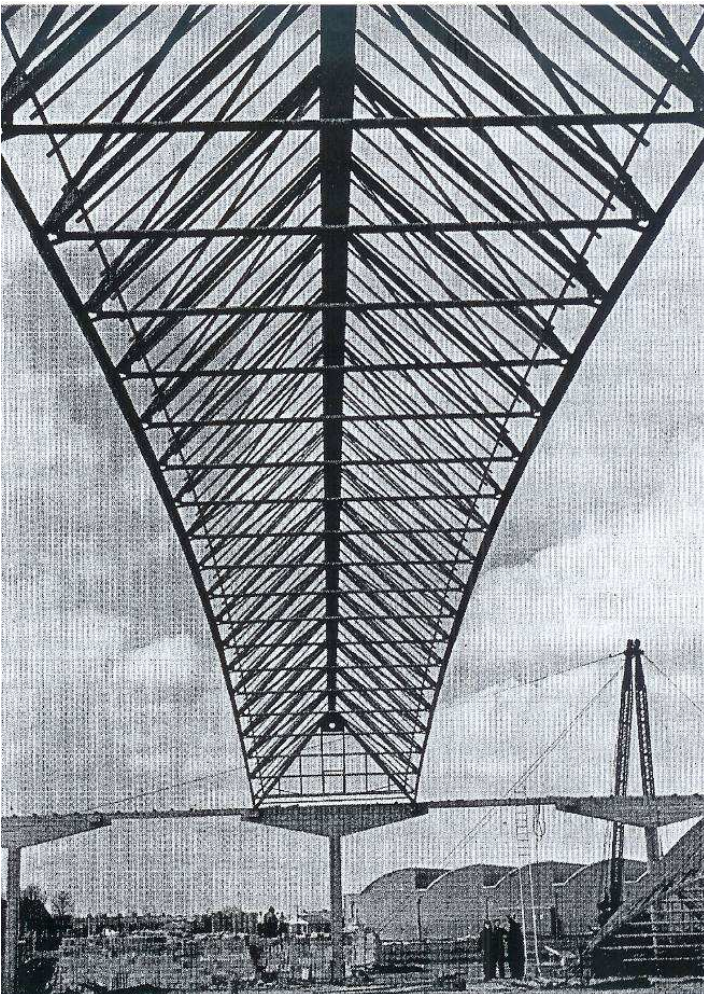
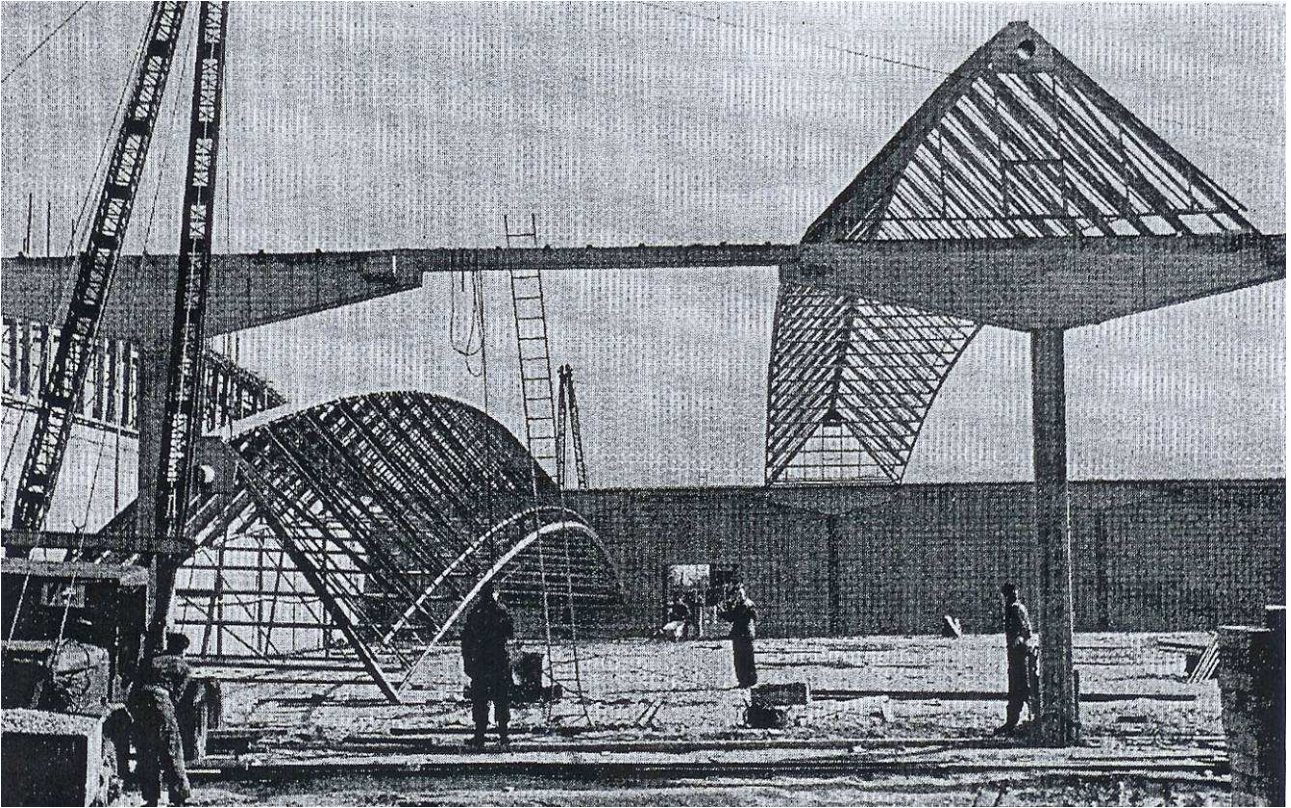

Foto C22-23 Een “Pannekoek-dak” in aanbouw. Driedimensionale stalen vakwerkliggers vormen de draagconstructie en lichtstraten van het dak. De liggers rusten op een betonskelet. (foto's tijdschrift Bouw)

Omwenteling in bouwtechniek *Dez 1956*

Modernste schoenenhal van Europa in Dongen in gebruik genomen.

AERO Schoenfabriek te Dongen bezit uitzonderlijke primuur in de Schoenindustrie met prachtige „Pannekoekhal“.

42 m overspanning zonder pilaren. 2000 m² bedrijfsruimte met vederlicht dak.

Onderstaand geven wij een beschrijving van deze merkwaardige, maar buitengewoon interessante bouwwijze.

Reeds vele jaren kampte de AERO Schoenfabriek met een groot gebrek aan ruimte. Aanvankelijk werd alles wat dichtertegen elkaar geschoven, maar alrengs bleek, dat het probleem om een betere oplossing vroeg.

Zo werden tot twee maal toe vrokomende fabrieksruimten elders in Dongen in het produktieproces opgenomen, naar beide panden lagen elk op behoorlijke afstand van de moederfabriek, zodat een intensief verkeer tussen de drie werkruimten noodzakelijk werd. Dit hiernee veel tijd (en dus ook geld) verloren ging, spreekt vanzelf.

Het moest dus bouwen worden. De direktie zag er geen heil in om een nieuw stuk aan de oude fabriek te bouwen. Er werden dus van meet af aan plannen gemaakt voor de bouw van een geheel nieuwe fabriek.

Nu is er op dat gebied een grote verscheidenheid, zodat allereerst naar een verantwoord en vooral doelmatige bouw werd gezocht. Men kwam in contact met een zeer moderne en revolutionaire bouwwijze.

Sedert enkele jaren is Ir. Pannekoek, een oud-Hoofdingenieur van de Rijkswaterstaat, bezig met een totaal nieuwe bouwmethod. Men vraagt zich misschien af, wat een waterbouwkundig ingenieur met fabrieksbouw te maken heeft.

Het bouwen van bruggen en fabriekspanden vertoont echter een zekere verwantschap, namelijk in de konstruktie van de dakoverspanning.

En konstrueren heeft Ir. Pannekoek zijn hele leven lang gedaan. Hij had belangrijke regeringsopdrachten tot zelfs in Mexico uitgevoerd.

Zijn bouwstelsel is verbazigwekkend door eenvoud, originaliteit en... kostenbesparing. De voordelen zijn veleled en in onderstaande beschrijving vindt u er een aantal.

Tegenover konventionele fabrieksbouw is het waarlijk revolutionair,

bouwt lichtkappen en maakt daar dak en muren aan.

Het dak is van uiterst eenvoudige en lichte samenstelling. Voor de enorme lichtkapoverspanningen is een stevige staalkonstruktie gebruikt, waaraan het dak hangt. Vier van zulke kappen dragen bij dit gebouw het dak.

Tussen deze lichtkappen is de ruimte gedicht met een konstruktie latjes, die op het eerste gezicht op delen van de bekende Bailey-bruggen doen denken. In weren is het systeem van beide hetzelfde.

De opbouw is degelijk en vormt een sterk geheel, terwijl het materiaal vrij goedkoop is en licht. Deze samenstelling weegt 15 kg per m².

Bij betonkonstrukties is dat 120 kg per m². En toch hebben beide het zelfde draagvermogen, namelijk 300 kg. per m².

De stalen lichtkappen zijn licht gebogen, hetgeen een bijzonder aangenaam ruimtelijk effect geeft.

Het doorgelaten licht wordt gefiltreerd door een cellofaan kussen, dat is opgebouwd uit verschillende lagen losbladige vellen cellofaan (gevormd als honingraat).

Aan de onder- en bovenzijde van deze geprofileerde vellen is mat plastic folie aangebracht, dat diffuus licht doorlaat.

Bovendien zorgt deze laag voor een goede isolatie, waardoor de temperatuur in de hal konstant wordt gehouden.

De meervoudige lagen van de dakstukken tussen de lichtkappen zijn ook in dezelfde gestap opgebouwd, zodat het gehele dak in grote mate isolerend is.

En omdat de muren uit een soort spons-stenen bestaan, voldoen deze ook aan de eisen, die gesteld worden aan de thermische beveiliging.

Daarmee is de gehele hal „temperatuur-vast“, hetgeen zeer belangrijk is, want het betekent, dat het 's zomers koel blijft, terwijl er 's winters weinig warmte verloren gaat, en binnen dus een aantrekkelijke temperatuur blijft.

En een batterij van 9 machtige verwarmingsradiatoren met ingebouwde ventilatoren verzorgen een regelmatige en goedverspreide warmte, wanneer de temperatuur te laag is. Het is dus geen plaatselijke verwarming, waarvan alleen degenen, die er vlakbij staan, profiteren.

Op alle plaatsen heerst een gelijkmatige en behaaglijke temperatuur.

Er gaat praktisch geen warmte verloren door buitendeuren, want de ingan-

Naast de volledig automatische afconditioning, zoals boven omschreven, maakt dit bouwstelsel ook een speciale stofafzuiging nodig.

Een centrale stofafzuiging is hier onbruikbaar, omdat deze de met zo veel zorg „geprepareerde lucht“ naar buiten zou blazen. Daarom heeft iedere machine, die stof voortbrengt, een eigen stofafzuiging, die voorzien is van zeer fijne luchtfilters, die al het stof achterhouden.

Het gehele interieur doet rustig aan. Het strakke en decoratieve plafond, waarvan de lichtdoorlatende gedeelten met blauwe streppen zijn omlijst, vormt een harmonisch geheel met de muren (waarvan het opvallend is, dat men er ramen in het geheel niet mist).

De vloer is uitgevoerd in crème-keurige gebakken tegels. Deze zijn stofvrij en olie- en zuurbestendig.

Opvallend zijn verder ook de technische kantoorlokalen, die boven de produktieruimte „zwevend“ tegen een muur zijn aangebouwd. Van hieruit heeft de bedrijfsleiding een rustig en duidelijk overzicht van de gehele fabriek.

Men staat verbaasd over de hoeveelheid licht in de hal. Dit bouwstelsel geeft de dubbele hoeveelheid licht van een sheddak.

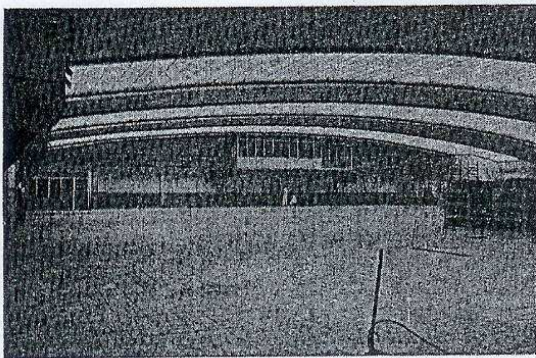
Als het nodig is kunstlicht te gebruiken, zorgen een slordige 600 TL-bulzen voor de volledige en gelijkmatige handhaving van het nodige licht op alle plaatsen.

Een behoorlijk verlicht kantoor geeft op de arbeidsplaats ± 200 lux, en in de nieuwe fabriek moet men 500 lux.

En zo vinden we dan een nieuwe bedrijfsruimte, die past bij deze moderne fabriek met haar voortvarende direktie en staf van medewerkers. Het werken in zo'n ruimte onder deze omstandigheden moet een genot zijn.

Deze arbeidsvreugde zal er ongetwijfeld toe bijdragen, dat het produkt z'n steeds toenemende belangstelling kan handhaven, en het aantal tevreden dragers van AERO-schoenen met de unieke Proto pasvorm regelmatig zal toenemen.

De architect van dit interessante gebouw is Ir. J. Pannekoek; de aannemer: N. V. Albouw te Breda.

Het meest opvallende is wel, dat een overspanning van 42 meter wordt verkregen zonder één pilaar! Het zal duidelijk zijn, dat dit voordeel alleen al van enorme betekenis is. Een betonkonstruktie van eenvoudige staanders en dwarsbalken vormt het skelet van de muren. De overblijvende ruimte wordt opgevuld met grote stenen, een soort spons-stenen en... de muren zijn al klaar.

En principieel verschillend met de konventionele bouw is, dat bij laatstgenoemd systeem muren en dak gebouwd worden, waar men licht in maakt; Ir. Pannekoek

gen voor mannelijk en vrouwelijk personeel afzonderlijk) en de los- en handplaats voor goederen, komen elk uit in een hal, en raken dus de werkruimte niet.

Doordat de ingebrachte warmte praktisch geen verlies heeft, betekent dit dat de besparing in brandstofverbruik aanzienlijk moet zijn. Deze besparing bedraagt ± 40%.

Bovendien verzorgen de ventilatoren de luchtverversing en ze kunnen gezamenlijk 30.000 m³ per uur verplaatsen. Drie maal per uur wordt de lucht geheel ververs.

Afb. C24 krantenbericht over de bouw van de innovatieve Pannekoekhal in Dongen. (collectie Jan Hessels)

Foto C25-26 Foto van de Aero-schoenfabriek in de Pannekoekhal in bedrijf. Onder de pannekoekhal gezien vanaf de Aalberselaan kort na de voltooiing.

Foto C27-28 De Pannekoekhal in zijn huidige toestand. Het betonskelet is goed zichtbaar. (foto Kees Boas)

Foto C29-30 Het kantoorgebouw van de Aero-schoenfabriek kort na de bouw en in de huidige situatie.

Foto C31 Foto van de voorgevel van de voormalige garage Vlasveld aan de Hoge Ham. (foto Kees Boas)

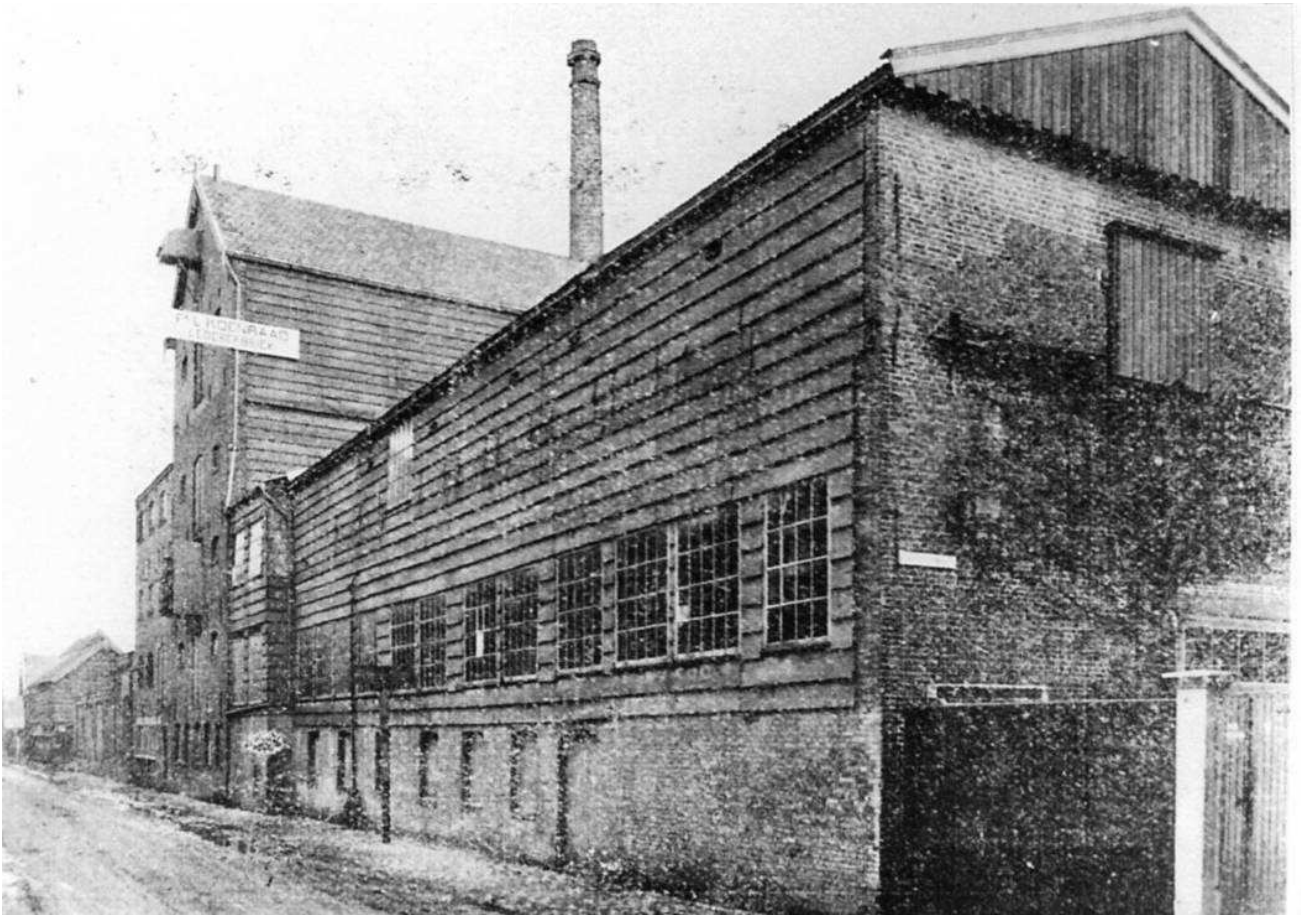

Foto C32-33 De gesloopte leerfabrieken van Koenraad (boven) en Domen (links). Imposante grote complexen van aaneengeschakelde bouwfases. De oorspronkelijke traditionele looierijen zijn nog herkenbaar. (foto archief Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen)

Conclusie en waardestelling

Op basis van de bovenstaande omschrijving van De Hoogt kunnen de volgende conclusies worden getrokken over het gebied en de afzonderlijke bebouwing:

- Het gebied is gelegen aansluitend op cultuurhistorisch waardevolle gebieden en bebouwingen van het kloostercomplex, het gemeentehuis, de lintbebouwing aan de Hoge Ham en het kerkcomplex van de Laurentiuskerk.
- Het gebied als geheel is uniek omdat het een gegroeide historische structuur is waarin uit alle ontwikkelingsperioden sporen zichtbaar zijn gebleven:
 - o Uit de periode van de agrarische veenontginningen dateert de stedenbouwkundige plattegrond van het gebied met de stichtenstructuur en de oude kadastrale grenzen die worden gerespecteerd door de bebouwing.
De bebouwing uit deze periode is echter goeddeels uit het gebied verdwenen. Slechts een deel van een boerderij is als een echo uit het verleden zichtbaar.
 - o Uit de periode van de verstedelijking en de (leer)nijverheid dateert de fijnmazige stedenbouwkundige structuur van arbeiderswoninkjes en bedrijfsgebouwen rond het pleintje achter de Hamse Bok en aan de sticht. Resten van een huisleerlooierij, twee traditionele looierijen, een wagenmakerij en een werkplaats van een aannemer zijn bewaard gebleven.
 - o Uit de periode van de industrialisatie dateren de grootschalige stedenbouwkundige elementen in het gebied zoals een vooroorlogse schoenfabriek en een schoenfabriek met kantoor uit de wederopbouwperiode aan de sticht en een bedrijfsgebouw aan de Hoge Ham.
 - o De gehele ontwikkeling van bedrijfsgebouwen uit de leer- en schoenindustrie is in chronologische volgorde achterelkaar aan de sticht zichtbaar in het Aero-schoenfabriek complex. We onderscheiden achtereenvolgens:
 - Huisleerlooierij
 - Traditionele leerlooierijen
 - Vooroorlogse schoenfabriek
 - Wederopbouw bedrijfshal en kantoor

- De eerste bedrijfshal gebouwd volgens het internationaal toepaste systeem “Pannekoek” (1956) met dragende lichtstraten bevindt zich in het gebied. Het wezenlijke kenmerken van het bouwsysteem zijn in de hal goed bewaard gebleven en verkeren bouwkundig in goede staat.
- De vooroorlogse schoenfabriek aan de sticht vormt een gaaf voorbeeld van een fabrieksgebouw uit deze periode.
- De kelder en enkele muren van een boerderij uit de agrarische periode vormt een van de zeldzame fysieke resten van de ontginninghoeven aan de Hoge Ham.
- De twee traditionele looierijen aan de sticht zijn goede voorbeelden van dit type bedrijfsgebouw waaraan alle wezenlijke kenmerken afleesbaar zijn.
- De arbeidershuisjes aan het pleintje vormen goede voorbeelden van dergelijke 19^e eeuwse woningen en de sociaaleconomische ontwikkeling.
- De bedrijfsgebouwen van de wagenmakerij en de aannemer vormen goede voorbeelden van het ambachtelijke bedrijf rond 1900.
- De kantoorgevel aan het pleintje achter de Hamse Bok is een goed voorbeeld van Traditionele Delftse Schoolstijl.

Kaart D1 Overzicht cultuurhistorische kwaliteiten in het gebied van De Hoogt.

Groen = Agrarische veenontginningen (1330-1850)

Oranje = Verstedelijking en opkomst (leer)nijverheid (1850-1920)

Rood = Industrialisatie (vanaf 1920)

Bijlage B Overzichtsfoto's

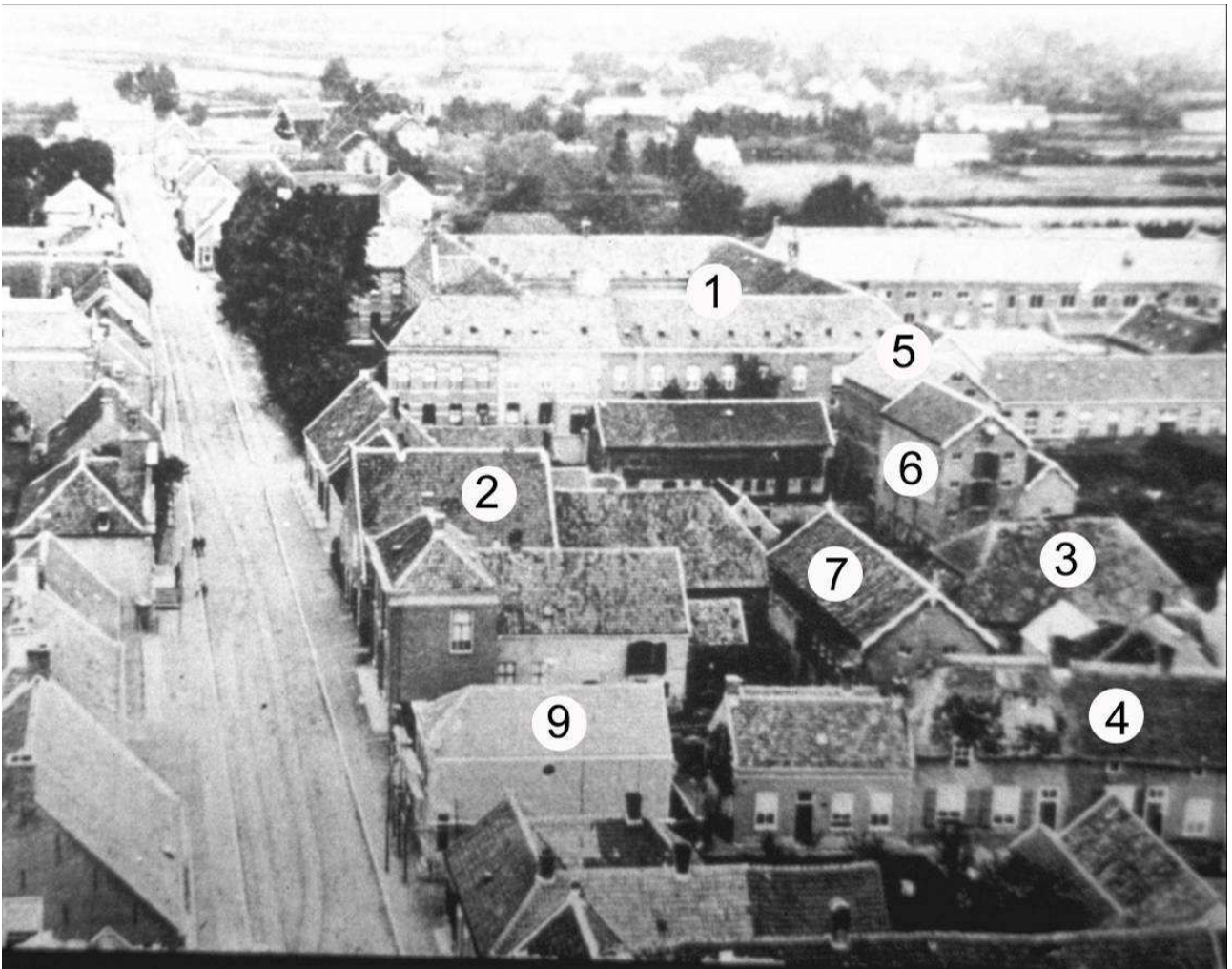

Foto B1 De Hoogt gezien vanuit de toren van de waterstaatskerk tussen 1902 en 1906. Op de achtergrond het klooster van de zusters Franciscanessen (1). De boerderijen uit de agrarische periode zijn nog goed zichtbaar (2,3 en 4). Zo staat aan de Hoge Ham een grote hoeve (2) met de bijbehorende Vlaamse schuur (3). Meer op de voorgrond in de sticht achter de huidige Hamse Bok (9) zien we een langsgevelboerderij (4), opgedeeld in drie woningen. Hierachter zijn de twee nog bestaande arbeiderswoninkjes zichtbaar. De looierijen van Van Campenhout (5), Domen (6) en ? (7) zijn evenwijdig met de Hoge Ham gebouwd met de kopgevels met hijsinrichting aan de stichten en erven. (foto archief Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen)

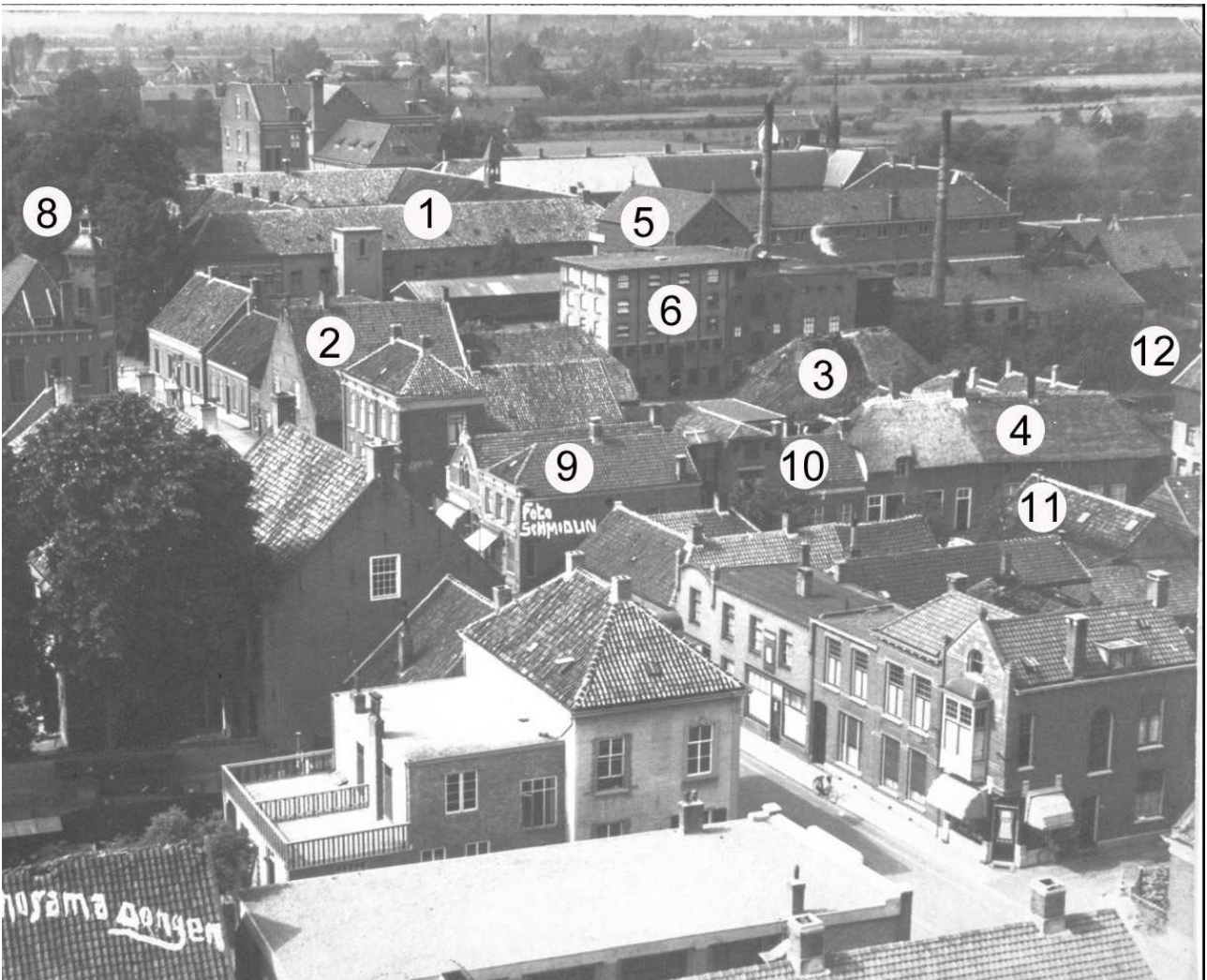

Foto B2 De Hoogt gezien vanaf de koepelkerk omstreeks 1925. Op de achtergrond het gebouwencomplex van het klooster van de zusters Franciscanessen (1), links het torentje van het oude gemeentehuis (8). De boerderijen uit de agrarische periode zijn nog goed zichtbaar (2,3 en 4). Uit de periode waarin de nijverheid zich op De Hoogt ontwikkelde zien we tussen Schmidlin, (nu Hamse Bok (9)) en de langsgevelboerderij de timmerwerkplaats van Van Berk (10), later de smederij van Van Dal. Tegenover de langsgevelboerderij is het dak van de wagenmakerij van Van der Horst zichtbaar (11). De looierij van Cloin is rechts nog net zichtbaar (12). De leerlooierijen van Koenraad (5), voorheen Van Campenhout en van Domen (6) zijn uitgegroeid tot grote complexen met bijbehorende schoorstenen. (foto archief Heemkundekring De Heerlyckheit Dongen)

Foto B3 De Hoogt gezien vanuit de toren van de koepelkerk in 2006. Links op de achtergrond het klooster van de zusters Franciscanessen (1). De boerderijen zijn verdwenen. Op de plaats van de boerderij aan de Hoge Ham staat de voormalige garage Vlasveld (13). Door het verdwijnen van de langevelboerderij achter de Hamse Bok (9) zijn de twee arbeiderswoninkjes goed zichtbaar (14). Ook zichtbaar zijn de daken van de wagenmakerij (11), en de tot woningen omgebouwde oude boerderij met werkplaats van aannemer Schellekens (15). Hierachter zien we de oude schoenfabriek van Cloin (16) met de oude looierijen en hierachter de innovatieve Pannekoekhal uit 1956 (17). Aan de Aalberselaan is nog net het kantoor van de voormalige Aero-schoenfabriek (18) zichtbaar. Aan de Bolkensteeg op de plaats van de fabrieken van Koenraad en Domen rommelige bebouwing en het tankstation (19).

Foto B4 De Hoogt gezien vanuit het torentje van de kapel van het klooster van de zusters Franciscanessen in 2006. Van links naar rechts zien we de Pannekoekhal, de oude vooroorlogse schoenfabriek ingeklemd tussen twee traditionele looierijen waarvan de rechtse mogelijk nog teruggaat op een huislooierij. Links daarnaast de twee arbeiderswoninkjes en rechts op de voorgrond de achterzijde van de voormalige garage Vlasveld. Op de achtergrond de St. Josephkerk en Laurentiuskerk.

Slotopmerking

Deze voorliggende cultuurhistorische verkenning beoogt slechts een eerste aanzet te geven tot het cultuurhistorisch onderzoek van het gebied De Hoog met zijn stedenbouwkundige en bouwhistorische aspecten.

Aanvullend objectgericht onderzoek is noodzakelijk om het benutten van de Genius Loci op deze locatie mogelijk te maken en afwegingen voor behoud, restauratie, herbestemming, sloop en vervangende nieuwbouw goed te kunnen maken. Hiertoe is het noodzakelijk nog aanvullend bouwhistorisch onderzoek ter plaatse te doen en in de archieven van Bouw- en woningtoezicht en het Regionaal Historisch Centrum Tilburg.

De samenstellers van deze cultuurhistorische verkenning zijn bereid ook hieraan medewerking te verlenen.

Goed inzicht van de Genius Loci in de planfase is de enige wijze waarop succesvol op deze plaatselijke sfeer kan worden doorgebouwd Alleen dan kan de meerwaarde worden bereikt die dit oplevert met het oog op duurzame exploitatie en kunnen ook de stichtingskosten worden beheerst.

Literatuur en bronnen

Bruins, E. en S. Out, *Lederindustrie* PIE Rapportenreeks 18 (Zeist 1995)

Collectie Jan Hessels

Foto's, krantenartikelen

Collectie heemkundekring De Heerlyckheit Dongen

Foto's, krantenartikelen, historische kaarten

Ijpelaar L.A.A. en K. Kremer, *Dongen tussen Den Heuvel, Lagen Ham en D'end* (Laren 2006)

Koopmanschap, H. (red.), *In Dongen stond een huis De Heerlijkheit Dongen in de Middeleeuwen* (Tilburg 2005)

Koopmanschap, H.J.L.C. en J.A.M. Oude Rengerink, *Oppervlaktekartering "de Beljaart" te Dongen* Archeologisch Rapport 2006/32 Oranjewoud (z.p. 2006)

Leenders, K.A.H.W., *Verdwenen venen Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Wageningen 1989)

Leenders, K.A.H.W., *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350) Een poging tot synthese* (Zutphen 1996)

Leeuwen A.J.C. van, Maes N.C.M. en H.Th.M. Ruiter *Gemeente Dongen Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant* (Den Bosch 1989)

Nijhof P. en E. Schulte, *Herbestemming industrieel erfgoed in Nederland* (Zutphen 2000)

Oud Dongen in beeld I (Dongen 1985)

Oud Dongen in beeld II (Dongen z.j.)

Oud Dongen in beeld III (Dongen 1997)

Pannekoek, J.C., *Fachwerk-, Rahmen- oder Bogenträger zur Herstellung eines Daches aus zuvor hergestellten Teilen.* (Den Haag 1955)

www.sughrue.com patent DE1698930U

Tocht langs de Dongense monumenten 1 (Dongen 2002)

Tocht langs de Dongense monumenten 2 (Dongen 2003)

Tocht langs de Dongense monumenten 3 (Dongen 2004)

Volbeda, A., ‘Het “Pannekoek-dak” Een interessante dakconstructie’ in: *Bouw 30* (1957)
733-736